

Темирова С. М.

**К. П. ФОН КАУФМАНДЫН ТҮРКСТАНДА ОРУСИЯЛЫК БИЛИМ
СИСТЕМАСЫН ТҮЗҮҮДӨГҮ ОРДУ ЖАНА РОЛУ**

Темирова С. М.

**МЕСТО И РОЛЬ К. П. ФОН КАУФМАНА В СОЗДАНИИ РОССИЙСКОЙ
СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ТУРКЕСТАНЕ**

Temirova S. M.

**THE PLACE AND ROLE OF K. P. FON KAUFMAN IN THE CREATION OF THE
RUSSIAN EDUCATION SYSTEM IN TURKESTAN**

Аннотация. *Макала Россия империясы тарабынан Түркстанда орустук билим берүү системасын орнотуу процессинде генерал-губернатор Константин Петрович фон Кауфмандын ишмердүүлүгүнө арналган. Орус империясы Түркстандагы билим берүү системасын орнотууда жергиликтүү калкты орус маданиятына жана баалуулуктарына ылайыкташтырууга аракет кылган. Билим берүү стратегиясын иште чыгуу боюнча К.П. Фон Кауфмандын ойлору жана пландары болгон. Анын бул багыттагы караштары жана ишмердүүлүктөрү жергиликтүү калктардын рухий турмушуна кийлигишпөө саясатына негизделген. Ал орус-тузем мектептерин түзүүнү жана анын жардамы менен жергиликтүү калкты империяга берилгендиктин духунда тарбиялоону көздөгөн. Анын бул ойлору көзү өткөндөн кийин кеңири ишке ашырылган. Макалада фон Кауфмандын орусиялык билим берүү системасын орнотуудагы орду жана ролуна баа берүүгө аракеттер жасалды.*

Ачык сөздөр: *К.П. Кауфман, Түркстан, орусиялык билим берүү, система, орду, ролу.*

Аннотация. *Статья посвящена деятельности генерал-губернатора Константина Петровича фон Кауфмана в процессе становления Российской империей системы русского образования в Туркестане. Создавая систему образования в Туркестане, Российская империя стремилась адаптировать местное население к русской культуре. К.П. У фон Кауфмана были мысли и планы по реализации образовательной стратегии. Его взгляды и деятельность в этом направлении основывались на политике невмешательства в духовную жизнь местного населения. Он намеревался создать русско-туземные школы и с их помощью воспитывать местное население в духе преданности к империи. Его идеи получили широкое распространение после его смерти. В статье предпринята попытка оценить место и роль фон Кауфмана в становлении российской системы образования.*

Ключевые слова: *К.П. Кауфман, Туркестан, русское образование, система, место, роль.*

Annotation. *The article is devoted to the activities of Governor General Konstantin Petrovich von Kaufman in the process of establishing the Russian education system in Turkestan by the Russian Empire. By creating an education system in Turkestan, the Russian Empire*

sought to adapt the local population to Russian culture. K.P. von Kaufmann had thoughts and plans for the implementation of the educational strategy. His views and activities in this direction were based on a policy of non-interference in the spiritual life of the local population. He intended to create Russian-native schools and, with their help, educate the local population in the spirit of devotion to the empire. His ideas became widespread after his death. The article attempts to assess the place and role of von Kaufmann in the formation of the Russian education system.

Key words: K .P. Kaufman, Turkestan, Russian education, system, place, role.

Кириш сөз. Тарых таразасында бир жактуу гана жакшы жактары же тескерисинче өнчөй жаман жактары гана айтылып келаткан инсандар жокко эсе. Мындай баа берүүлөр анын ишмердүүлүгүнүн кайсы бир өңүтүнүн каралып жаткандыгына, мезгил убакыт ченемдерине жана автордун субъективдүү ой жорууларына байланыштуу экендиги айкын. Ушул өнүттө тарыхтын таасын баасын алууда талаш-тартыш жараткан инсандардын катарына Түркстан аймагын каратуучусу жана түзүүчүсү Константин Петрович фон Кауфманды кошууга болот. Бир катар изилдөөлөрдө анын катышуусу менен сүйлөшүүлөр жана согуш аракеттери аркылуу Түркстандын бир топ ээликтери каратылып, Россиянын курамына киргендиктери даңазаланат же тескерисинча ага айып тагууга негиз болот. “Кауфманга тагылган эң кеңири таралган айып – анын “колонизатордук” саясаты, жергиликтүү калкка болгон ырайымсыздыгы ж.б. Анын Кокон хандыгына каршы аракети, жыйынтыгында бул мамлекеттин жок болушу жана 1876-жылы Түркстан крайынын аймагына бириктирилишине алып келгендиги «жазалоочу» катары мүнөздөлөт, ал эми да анын кол алдындагы М.Д.Скобелевдин ырайымсыз аракеттери үчүн айыпталууда Кауфман да күнөөлөнөт”[7, 168-169]. Албетте бул инсан биринчи кезекте мамлекеттик ишмер болгон жана орус императорунун көрсөтмөлөрүн жоопкерчилик менен аткарган. Бул жогоруда сөзгө алганыбыздай маселенин бир тарабы. Экинчи тараптан генерал-губернатор аннексияланган аймактарды талап-тоноо менен эмес, бул аймакты өнүктүрүү менен алектенгендиги анын өтөлгөлүү иштеринин өңүтүн ачып берет. Алардын бири аталган инсандын Түркстанда оторчулук орустук окуу системасынын стратегиясын түзүүдөгү омоктуу ойлорунун жана аны орнотуудагы ишмердүүлүгү болуп саналат. Маалым болгондой ал тарабынан мурдагы жардамчысы П. Хомутовго 1867-жылдын 7-ноябрынан 1881-жылдын 25-мартына чейинки убактарды камтыган “Проект всеподданнейшего отчета ген.-адъютанта К. П. фон Кауфмана I по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства” аттуу документ даярдоого көрсөтмө берилген. Эмгек аяктап калган мезгилде оорусунун күчөп кеткендигине байланыштуу “Катнаш жолдору жана курулуштар “Элге билим берүү, эл адеби жана корутунду” бөлүгү ал тарабынан окулуп жактырылган, бирок кол коюлбагандыгы маалым. “XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы Түркстан чөлкөмүнүн саясий, экономикалык жана маданий өнүгүүсү боюнча эң маанилүү тарыхый булактардын бири катары да караган изилдөөлөр белгилүү[5, 273-284]. Көлөмдүү отчет таризиндеги бул эмгекте Түркстанда окуу-агартуучулук иштердин тутумун түзүүнүн колго алынышы тууралуу даректүү маалыматтар берилген. Ал бул маселеге киришүүдө “Крайга келип андагы элге билим берүүнүн абалын билгенден кийин мен аскер-губернаторлорго сунуштарым менен кайрылып, бул предметке өзгөчө маани берип кароолорун эскертип: 1. Орустар жашаган аймактарда башталгыч мектептерин ачуу;

2. Коомчулукту кеткен чыгымдарды жабууга тартуу;
3. Мектептерге кол өнөчүлүккө үйрөтүүнү кийрүү;
4. Мектептерди бөтөн элдердин балдарына жеткиликтүү кылуу;
5. Мүмкүнчүлүккө жараша аялдар арасында билим берүүнү жайылтуу боюнча орус элдик мектептерин уюштуруу үчүн жакынкы милдеттерди көрсөттүм” [4, 433-434],- деп белгилеген. Анын айтымында дал ушул көрөтмөлөрдүн аткарылышы крайдагы билим берүү системасынын башатынын өзөгүн түзүп калган. Комиссия карап чыккандан кийин анын билим берүү долбоору тууралуу ойлору 1873-жылдын аягында кароого коюлган.”Долбоордун негизинде мусулман калктарын орустар менен бириктирүүдө туземдиктердин учурдагы рухий жана билим берүү мекемелерине кийлигишпөө принцибин кармануу сунушталды. Диний маселеге тийбестен бөтөн элдердин орустар менен бирге окуучу окуу мекемелерин ачуу сунушталды”[4,425-436]’- деп белгиленген отчетто. Долбоордо мында сырткары фанатизми күч отурукташкан элдин таасиринде калган көчмөндөрдү алардын таасиринен ажыратуу жана араб жазуусун орус алфавити менен алмаштыруу боюнча ойлор да айтылган. “Билим берүү аркылуу көчмөн калктарды отурукташкан мусулман калктарынын таасиринен чыгаруу максаты көздөлгөн”[1, 64].

1874-жылдан баштап аймактагы билим берүү иши Согуш министрлигинен Агартуу министрлигинин карамагына өткөн. Окуу ишин жолго коюудагы кадрдык жана каржылык маселелерди чечүүдө анын бел чечпей иштегендигин байкоого болот. Башкысы ал билим берүүнүн башатында туура жолду жана мамилени тандап алууга катуу аракет кылган. Бул туурасында “Ушундай жолдор менен мусулман мектептерине дегеле мусулманчылыкка карата жогоруда айтылган тажрыйбадан өткөн мамилени колдонуу калды. Бул мамиле-этибарга албоо”[4,437-438],-деп рухий турмушка кийлигишпөө саясатынын алкагындагы этибар бербөө принцибинин жетекчиликке алынгандыгын белгилеген. Эске салсак, К.П. фон Кауфман тарабынан империянын конфессиялык саясатындагы кийлигишпөө, диний көтөрүмдүүлүк принциптерине ылайык келген “исламга этибарга бербөө” концепциясы сунушталган жана башкаруу курсу катары колдонулууга киргизилген болчу. “Мында негизги мамиле этибар бербөө саясатынын багыттарына шайкеш келген рухий турмушка кийлишпөө саясаты болгон. К.П. фон Кауфман орус тили, маданияты жана билим берүүсү аркылуу жергиликтүү элди исламдык фанатизмден кайтарса болот деп үмүттөнүп, мусулман окуу жайларын материалдык жактан камсыз кылбаса алар өзү кыйрап жок болот деп эсептеген”[2, 126]. Маалым болгондой Кауфман 1873-жылы падышалык өкмөткө «Түркстан чөлкөмүндө окуу бөлүмдөрүн жана элге билим берүүнү уюштуруу планын» тапшырган. Анда региондо элге билим берүүнүн өнүгүшү калктын экономикалык жагын анын жарандыгын өнүктүрүүгө, Россиянын мамлекеттик турмушунун негиздерине тилектештигине жуурулуштурууга багытталган орус таламдарынын багытында жүрүүгө тийиш болуусу көрсөтүлгөн.

Мындан улам Түркстандын биринчи генерал-губернатору, генерал-адъютант К.П. Фон Кауфман бул аймактын уюштуруучусу жана агартуунун дем берүүчүсү катары каралып келет. Анын пикиринде окутууда диний ажырым болбостон, баарына бирдиктүү тартип киргизилүүсү керек эле. Түркстандагы бөтөн калктардын билим алуусун жолго коюу үчүн ал Н.И. Ильминскийди Түркстанга чакырып жергиликтүү калктын өзгөчөлүктөрү менен жакындан таанышып, крайдагы билим берүү жобосун иштеп чыгууну суранган. Н.И. Ильминский(1822 – 1891) Россия империясынын курамына негизинен монгол, түрк жана фин элдерин камтыган чет элдиктерди окутуунун өзүнүн

системасын түзүп ошол учурда даңазасы таш жарып жаткан агартуучулардын бири болуп калган болчу. Генерал Кауфман аталган инсанды эл агартуу министри граф Д.А.Толстой аркылуу жакшы билген. Белгилүү казак агартуучусу, жазуучу, фольклорчу, коомдук ишмер, этнограф Ыбрай Алтынсарин(1841-1889) Н.И.Ильминскийдин таасиринде болгон. Ал орус графикасынын негизинде казак алфавитинин варианттарын түзгөн жана казактарды орус тилине окутуу боюнча алгачкы колдонмону даярдап, орус-казак окуу жайларын негиздеген.. Анткени араб алфавитин орус арибине алмаштырууну Россиянын айрым аймактарында Н.Ильминский иштеп чыгып, ишке киргизген болчу. Орус жана жергиликтүү балдарды биргелешип окутуу үчүн Кауфман сунуш кылган мектеп бир аздан кийин бир аз өзгөртүлгөн формада ачылган.Ал эми миссионердик жагына келгенде албетте генералдын принциптерине туура келмек эмес. Кийлигишпөө принциби тууралуу “Генерал-губернатор эски мусулмандык мектептерине тийбестен, аны өз алдынча калтырып, ага мусулмандардын өзүнө карата кабыл алынган этибар бербөөчүлүктү карманууну чечти»[3, 165]’- деп жазган. Маданий жуурулушуу анын натыйжасында орусташуу ишке ашпагандыгын падышачылыктын Түркстан чөлкөмүндөгү билермандарынын ичинен миссионер, ислам таануучу жана агартуучу Н.П. Остроумов (1846-1930) сындап чыккан. 1877–1881-жылдары ал край башчысынын туруктуу жана эң ишенимдүү кызматкери болгон. Мындан улам генералдын жергиликтүү элге билим берүү тармагына тиешелүү пландарын жана анын билим берүү стратегиясындагы ишмердүүлүгүн ошондой эле элге билим берүү программасын бардык майда-чүйдөсүнө чейин билген. Анын сыпаттоосунда ал жогорку даражада гумандуу жана ар тараптуу билимдүү адам катары өзүнүн ишмердүүлүгүндө башкаруунун аскердик бөлүгү менен гана чектелбестен, жаңыдан басып алынган аймактын мамлекеттик жана коомдук турмушунун башка тармактарын кеңири камтыган. Алардын катарында крайды башкарып турганда эл агартууга ар дайым өзгөчө көңүл буруп келген. Агартуучу Н.П. Остроумов генералдын бул жаатта: «Аймакты руханий жактан багынтууга эл агартуу менен гана мүмкүн, эч бир курал да, мыйзамдар да да муну кыла албайт, муну мектеп, бир гана мектеп гана жасай алат” [6,54-55],-деп айткандыгын белгилеген. Ал К.П.Кауфмандын аймактагы агартуу иштерин мамлекеттин кызыкчылыгында өнүктүрүүгө жана тийиштүү деңгээлге көтөрүүгө аракет кылып, аларды Россия менен жакындатууну эң мыкты каражаты катары орус мектеби идеясын жергиликтүү калк арасында мүмкүн болушунча кеңири жайылтууга камкордук көргөндүгүнө баа берген. Белгилей кетсек аталган агартуучунун Кауфман менен бир катар маселелерде анын ичинде Түркстан аймагындагы диний саясат жана эл агартуу боюнча олуттуу пикир келишпестиктери болгондугуна карабастан анын иш аракеттерин позитив менен эскерген.

Корутунду

Окуу ишин колго алуудагы анын аракеттери генералдын көзү өткөндөн кийин кеңири ишке аша баштаган. 1886-жылы гана Түркстан генерал губернаторунун ходатайствосунан кийин Түркстандын калкына өзгөчө типтеги орус тузем мектептерин ачуу боюнча жарлык чыккан. Ушул учурдан тартып түркстандагы бөтөн элдик билим берүүнүн жаны тарыхыйэтабы башталган. Мындай мектептерге жергиликтүү элдер кооптонуу жана ишенбестик менен карашкан болсо да кийинчерээк ага айрымдары тартыла башташкан. Бирок, ал калктын кеңири катмарына жеткиликтүү болбогон. Ал эми окутуунун программасы, усулдары жөнүндөгү маселе өзүнчө каралуучу жагдай болуп

саналат. Жогорудагы агартуучулардан сырткары край башчысынын мураскорлору да генералдын билим берүү стратегиясына карата ар кандай мамиледе болушкан. Ага карабастан ХХ кылымдын баш чендерине чейин кауфмандык принциптер улантыла берген. Качан гана Түркстандын түпкүлүктүү калкынын табийгый жол менен ассимиляциялануусуна карата ишеним азайганы сезиле баштаган учурда крайлык администрация радикалдуу ыкмаларды кабыл алууга киришкен.

Колдонулган адабияттар

1. Авазов Э., Умарова М. Падыша өкмөтүнүн Фергана өрөөнүндөгү билим берүү саясатынын айрым маселелери// Вестник МНУ имени К.Ш.Токтомаматова №1, 2023. С 64.
2. Авазов Э.А. Падышачылыктын Түркстандагы колониялык саясатын ишке ашырууда орус-тузем мектептеринин орду жана ролу (Анжиян көтөрүлүшүнө чейинки жана кийинки мезгилдерде)// Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Жарчысы, -2014, N1(28), 126-б.
3. Граменицкий С.М. Краткая историческая записка об устройстве инородческого образования в Туркестанском крае Туркстаский сборник. 1908.Том 481. с. 165
4. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства [Текст] / К.П. Кауфман. — СПб.: Военная типография, 1885, 503 с.
5. Коломейцева О.А. Проект всеподданнейшего отчета К. П. Кауфмана как исторический источник по развитию Туркестанского края конца XIX - начала XX века // Преподаватель XX ВЕК3 / 2018 273-284
6. Остроумов К истории народного образование в Туркестанском крае. К.П. фон Кауфман. Личные воспоминания Н.ОстроумоваТашкент, 1899. С.54-55
7. Почекаев Р. Ю. Эволюция взглядов на личность и деятельность первого Туркестанского генерал-губернатора К.П. Фон кауфмана в отечественной историографии // КУНСТКАМЕРА.-) 2019.- № 2 (41) с.168-169

Автор тууралуу маалымат:

Темирова Сайкал Мамадовна - Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Тмаг-1-24- тайпасынын магистранты, E-mail: temirovasaikal91@gmail.com, тел.0779097809

Темирова Сайкал Мамадовна - Жалал-Абадский государственный университетимени Б.Осмонова, магистрант группы Тмаг-1-24, E-mail: temirovasaikal91@gmail.com, тел. 0779097809

Temirova Saikal Mamadovna - Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Manas city, magistrant of Tmag-1-24 group, E-mail: temirovasaikal91@gmail.com tel. 0779097809